

ŻYDZI W JAWORZNIE

Katarzyna Warchoł

Rozdział I

Jaworzno to ponad 95 tysięczne miasto, położone we wschodniej części województwa śląskiego, na pograniczu Górnego Śląska i Małopolski. Pierwsze wzmianki o Jaworznie pochodzą z XIII wieku, kiedy to Jaworzno było zaledwie niewielką osadą położoną z dala od głównych szlaków komunikacyjnych, a jego mieszkańcy trudnili się eksploatacją rud ołowiu. Początkowo ziemia jaworznicka była zależna od Księstwa Opolskiego, lecz już od roku 1274 jej losy złączone zostały z Małopolską. Wraz z III rozbiorem Polski, Jaworzno przeszło pod panowanie austriackie, a w 1809 stało się częścią Księstwa Warszawskiego. Na mocy traktatu wersalskiego, w 1815 r. Jaworzno weszło w obręb Rzeczypospolitej krakowskiej, a w 1846 roku na nowo zostało przyłączone do Austrii. W latach 1918-1939 Jaworzno wchodziło w skład odrodzonego państwa polskiego. 8 października 1939 r. miasto, wraz z innymi zachodnimi terenami województwa krakowskiego, zostało przyłączone do III Rzeszy. Po wojnie, ze względu na silne związki z Małopolską, Jaworzno weszło w skład województwa krakowskiego, lecz na mocy reformy administracyjnej z 1975 r. zostało przyłączone do województwa katowickiego (od 1999 r. – województwa śląskiego). Według spisu ludności z roku 1791, w Jaworznie mieszkały 764 osoby, w tym 6 Żydów. Rok później było ich już 10. Biorąc pod uwagę Jaworzno oraz wszystkie okalające je wsie wchodzące w skład parafii jaworznickiej, w latach 1790-92 w Jaworznie żyło 55 Żydów. Byli to zazwyczaj arendarze i karczmarze, a także, jak podają spisy ludności zamieszkującej dobra królewskie województwa krakowskiego, popielarz (osoba trudniąca się popielarstwem, czyli produkcją popiołu ze spalanego w dołach drewna, którego używało się do produkcji m.in. sody), szmularz (producent taśm, sznurów, ozdób do sukien) i in. Do 1795 r. Żydzi jaworzniccy związani byli z będzińską gminą wyznaniową (kahałem), tam regulowali wszelkie powinności zarówno wobec gminy, jak i państwa. Po III rozbiore Polski zaczęli podlegać gminie chrzanowskiej. Wraz z rozwojem górnictwa, a później hutnictwa wieś Jaworzno rozrastała się, przybywało robotników, dla których budowano mieszkania, powstawały budynki zarządu kopalni. W 1880 roku liczba ludności miasta wynosiła 5131 osób, w tym 406 Żydów i 229 Niemców. W 1910 roku na 13115 mieszkańców miasta (Jaworzno uzyskało prawa miejskie w roku 1901) było 1325 Żydów i 27 Niemców. Według spisu ludności z 1921 r. w Jaworznie mieszkało 1346 Żydów, co stanowiło 8,4% ogólnej liczby mieszkańców.

Społeczność żydowska była licznie reprezentowana we władzach miasta. W wyniku pierwszych wyborów do Rady Miejskiej, które odbyły się w kwietniu 1905 roku, Żydzi zdobyli 8 mandatów (na 36 możliwych). Wybory z listopada 1913 roku wyłoniły 11 radnych wyznania mojżeszowego (6 przemysłowców, urzędnik górniczy, dyrektor kopalni, adwokat, kupiec, właściciel realności) oraz 25 rzymsko-katolickiego (inżynier górniczy, nadinspektor górniczy, 5 urzędników górniczych, naczelnik sądu, zarządca podatkowy, nadleśniczy, kierownik szkoły, proboszcz, katecheta, właściciel realności, przemysłowiec i 10 gospodarzy). W styczniu 1919 roku, wymienieni wyżej samorządowcy żydowskiego pochodzenia „na skutek żądań ogółu” zostali zmuszeni do rezygnacji. W kolejnych wyborach (1924 rok) Żydzi odzyskali mandaty i weszli w skład kolejnej Rady Miejskiej.

Przedwojenni Żydzi jaworzniccy stanowili ważną część krajobrazu miasta. Były tu żydowskie sklepy, piekarnie, zakłady szewskie, krawieckie, wędzarnie ryb, fryzjerie, składy towarów, rozlewnie piwa, koszerne restauracje, gabinety dentystyczne, kancelarie adwokackie prowadzone przez Żydów, wreszcie synagogi, szkoły, rytualne łaźnie i wiele innych przedsiębiorstw i instytucji związanych z obecnością Żydów w mieście.

Głównym skupiskiem Żydów w Jaworznie był Rynek miasta oraz jego okolice. Tu, przy ulicy Królowej Jadwigi, w roku 1900 zbudowano Wielką Synagogę. Stanowiła ona centrum kulturalne miejscowej wspólnoty żydowskiej. Poza nabożeństwami, odbywały się w niej zajęcia szkoły talmudycznej, a w piątki organizowane były prezentacje talentów śpiewaczych młodych kantorów. W przededniu wojny Wielka Synagoga była miejscem, w którym można było zasięgnąć najświeższych informacji oraz zaopatrzyć się w aktualne żydowskie pisma. W pierwszych tygodniach okupacji Synagoga została uszkodzona wybuchem pocisku, a następnie zdewastowana przez chuliganów. Nigdy już nie służyła jako bożnica. Nieopodal, przy obecnej ulicy księdza Stojałowskiego (przed wojną Franciszka Józefa), w 1910 roku postawiono drugi dom modlitwy. Uczęszczali do niego Żydzi ortodoksyjni i ci, którzy chcieli zostać rabinami. W związku z tym, że tu spotykało się wielu Żydów, którzy przeprowadzili się do Jaworzna z Chrzanowa, synagogę tę nazywano Chrzanower Szul. W Jaworznie działało kilka małych grup chasydzkich, z których każda skupiała się wokół własnego przywódcy duchowego i posiadała własną synagogę (sztibel), zazwyczaj urządzaną w mieszkaniu prywatnym. Jeden z takich sztibli znajdował się w podwórzu Eliasza Mandelbauma (Szatener Sztibel), drugi na Małym Rynku (Kuzmer Sztibel). Na czele Kuzmer Sztibel stał wielce poważany rabin z Kielc, który przyjeżdżał do Jaworzna każdego roku z okazji święta Szawuot (Świę-

ta Tygodni). Zatrzymywał się wówczas w domu drukarza Abrahama Silberberga (dziadka Róży, której wspomnienia zamieszczone zostały w rozdziale IV niniejszej pracy).

Na ten barwny, niezwykle ciekawy i bogaty świat Żydów jaworznickich we wrześniu 1939 roku padł strach. Kolejno wprowadzane przez administrację niemiecką zakazy i ograniczenia, początkowo utrudniały egzystencję, później czyniły ją niemożliwą. Ucieczki, chowanie się w kryjówkach, udawanie „aryjczyków” – wszystkie sposoby na przetrwanie z czasem się wyczerpywały. Łapanki i wywózki w nieznane stały się udziałem wszystkich. Przeżyli nieliczni.

Rozdział II

Wraz z wybuchem wojny Jaworzno zostało zaliczone do rejencji katowickiej, którą na mocy dekretu Hitlera z 8 października 1939 roku wcielono do Rzeszy Niemieckiej. W skład rejencji katowickiej weszły powiaty byłego województwa śląskiego, trzy powiaty miejskie należące już przed 1939 r. do Rzeszy (Bytom, Zabrze, Gliwice) oraz tzw. Oststreifen (powiaty: będziński, sosnowiecki, olkuski, chrzanowski, żywiecki oraz poszerzony powiat bielski). Decyzja o przyłączeniu fragmentu województwa krakowskiego do rejencji katowickiej wynikała z przekonania Niemców, że ziemia jaworznicko-chrzanowska wraz z górnośląskim zagłębem przemysłowym oraz okręgiem zagłębiowskim stanowi zwarty obszar gospodarczy.

Już na początku września pojawiły się pierwsze zarządzenia antyżydowskie, podobnie jak w innych prowincjach, zgodnie z rozkazem szefa RSHA, na Górnym Śląsku powołano administrację żydowską. W poszczególnych miejscowościach, przy Żydowskich Gminach Wyznaniowych, zostały utworzone Komitety Żydowskie (później zwane Radami Starszych), których funkcją było pośredniczenie między władzą niemiecką a żydowskimi mieszkańcami miast. Utworzono również Centralę Żydowskich Rad Starszych na Wschodnim Górnym Śląsku, która mieściła się w Sosnowcu. Na jej czele, wyznaczony przez kierownika referatu do spraw żydowskich w katowickim gestapo Hansa Dreiera, stał Żyd – Mojżesz Merin.

W Jaworznie Rada Starszych została powołana w styczniu 1940 roku, przewodniczył jej Chaskiel Silberschatz. Do jego obowiązków należało dokładne i terminowe wypełnianie zaleceń i rozkazów niemieckich, przeprowadzanie spisów ludności żydowskiej, zakwaterowanie Żydów w domach przy wyznaczonych przez Niemców ulicach, transport Żydów do miast koncentracji i in.

31 października 1940r. Utworzono Urząd Specjalnego Pełnomocnika Reichsführera SS i Szefa Niemieckiej Policji do spraw Zatrudnienia Obcych Narodowości na Górnym Śląsku. Celem tej komórki, zwanej Organizacją Schmelt było eksploatowanie żydowskiej siły roboczej na Śląsku. Już w listopadzie 1940 roku Schmelt zobowiązał gminy żydowskie do rejestracji osób zdolnych do pracy i przedłożenia informacji o ich aktualnym zatrudnieniu. Tak zebrane dane, na bieżąco aktualizowane, stworzyły Schmeltowi organizacyjną możliwość pełnego dysponowania żydowskimi pracownikami. Organizacja Schmelt żądała od Centrali Rad Starszych dostarczania w określonych terminach ustalonej liczby robotników. Ludzie ci byli zatrudniani w obozach pracy nie tylko na Górnym Śląsku, ale także w Okręgu Sudety i na Dolnym Śląsku. Dzięki relacjom złożonym przez Żydów jaworznickich po wojnie (m. in. Jakuba Neufelda, Eli Grunabuma) istnieją opisy organizowanych w Jaworznie akcji werbowania Żydów do pracy (lata 1941-42). Są również relacje z akcji deportacyjnych, które odbywały się w lipcu 1942 roku.

Okupacyjna historia Żydów jaworznickich nie jest wyjątkowa. Tak jak w innych miastach Żydzi byli stopniowo pozbawiani środków do życia, wywożeni do obozów pracy, przesiedlani do gett organizowanych w większych miastach, w końcu transportowani do obozów zagłady i tam zabijani.

Po wojnie w Jaworznie zarejestrowało się zaledwie kilkunastu byłych mieszkańców miasta pochodzenia żydowskiego. Nie zatrzymali się jednak na dłużej i po załatwieniu niezbędnych formalności wyjechali.

Bibliografia

1. Hornfeld Saül, *Comme un feu brûlant*, Paryż 1999
2. Legutko Barbara, *Żydzi w Jaworznie cz.I*, [w] *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*, styczeń 2001 zeszyt 4
3. Legutko Barbara, *Jaworznickie synagogi* [w] *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*, grudzień 2003 zeszyt 8
4. Legutko Barbara, *Żydzi w Jaworznie. Okupacja hitlerowska* [w] *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*, marzec 2006 zeszyt 10

5. Leś – Rudnicka Maria, Jaworzno – historia miasta [w] Wydawnictwo z okazji stulecia nadania praw miejskich 21.IX.1901 – 21.IX.2001
6. Namysło Aleksandra [red], Zagłada Żydów Zagłębiowskich. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Katowicach, Muzeum Zagłębia w Będzinie oraz Urząd Miejski w Będzinie 9 września 2003 roku, Będzin 2004
7. Maciejewski Przemysław, Początki wsi Jaworzno, [w] Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna, kwiecień 2003 zeszyt 7
8. Trojan Elżbieta, Władze miejskie Jaworzna 1901 – 1939, [w] Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna, grudzień 2003 zeszyt 8
9. Zawistowski Jerzy [red], Jaworzno. Zarys dziejów w latach 1939 – 1990, Kraków 1996